

De weg naar het massagraf

De Laatste Jood van Vinnytsia

Deze foto, 'De Laatste Jood van Vinnytsia' genaamd, staat symbool voor de Holocaust in de voormalig Sovjetrepubliek Oekraïne. Het verhaal achter de foto is nooit eerder uitgezocht: tot nu toe. Wat ging vooraf aan het moment dat de fotograaf afdruckte? Een reconstructie door Ester Versloot

[Bron](#)

De man kijkt in de lens, netjes aangekleed met zijn jas over zijn arm. Dat de dag zo zou eindigen, had hij wellicht niet verwacht. Het is 19 september 1941, een zonnige herfst dag die langzaam overgaat in regen. Zojuist was hij getuige van de brute moord op wat misschien zijn burens, vrienden en familie waren, hier in het bos van Piatnichansky in Vinnytsia, Oekraïne.

Op 22 juni 1941 vielen de Duitsers de Sovjetrepubliek Oekraïne binnen. Op 17 juli bezetten zij Vinnytsia, een provincie met gelijknamige hoofdstad in het midwesten van Oekraïne. In 1926 telde Vinnytsia 21.800 Joden waarmee zij ruim een derde van de totale bevolking van de stad besloegen. De Joden woonden gezamenlijk in sjtetls in de wijk Jerusalimka. Hierdoor was het voor de Duitsers niet nodig om een getto te creëren.

Meteen na de bezetting geven de Duitsers de Rabbi onder valse voorwendselen de opdracht om alle intellectuele Joden van Vinnytsia in kaart te brengen. Dan nemen de Duitsers de intellectuelen gevangen, nemen ze mee naar een bouwput bij de steengroeve en schieten ze dood. Niet lang daarna worden ook de Joodse jongeren meegenomen en doodgeschoten.

De man op de foto is tot dan toe de dans ontsprongen. Echter, in de vroege ochtend van 19 september 1941 vallen de Duitsers de Joodse wijk binnen. De bewoners worden van hun bed gelicht met het bevel om zich zo snel mogelijk in het stadion aan de Pervomayskayastraat in Vinnytsia te melden. Ook de man, van wie de identiteit altijd onbekend is gebleven, moet naar het stadion. Misschien woont hij in Jerusalimka of is hij er slechts op familiebezoek. Samen met ruim tienduizend Joden begint hij aan een onzekere wandeling van ongeveer een halfuur van Jerusalimka door de straten van Vinnystia naar het stadion dat aan de rand van het stadspark ligt.

Ieder voor zich

Voordat Hitler zijn oog op Oekraïne liet vallen, was Stalin heer en meester in het gebied. In 1928 introduceerde Stalin het Eerste Vijfjarenplan, waarin hij de landbouw wilde nationaliseren. Deze collectivisering van privé boerderijen leverde verzet op van de boeren. Stalin deporteerde deze opstandige boeren en liet vanaf 1932 al het graan in beslag nemen. Een hongersnood volgde. Bijna een kwart van de Oekraïense bevolking stierf tijdens deze 'holodomor' (hongermoord). Deze ontberingen traumatiseerden het Oekraïense volk, met als gevolg een 'ieder voor zich' mentaliteit.

Mogelijk is dit de reden van de beperkte opkomst van het ondergronds verzet in het gebied. In het begin van de Duitse bezetting was er wel sprake van individueel verzet. Dat was niet specifiek bedoeld om Joden te helpen, maar meer gericht op het helpen van burens en bekenden. Het ondergronds verzet kwam in Oekraïne gaandeweg de oorlog op kleine schaal van de grond. Dit gebeurde pas ná de grote pogrom van 19 september 1941. Voor deze mensen was er weinig kans om te ontsnappen aan de Duitsers.

Selectie

In het stadion aangekomen volgt een selectie onder de Joden. Ambachtslieden zoals naaisters en schoenmakers kunnen de Duitsers nog van pas komen en mogen weer naar huis. Er ontstaat gedrang en paniek. Veel mensen proberen de soldaten ervan te overtuigen dat zij een belangrijk ambacht beheersen, door bijvoorbeeld een fictieve naald en draad in de lucht te laten bewegen. Hierdoor gaat veel tijd verloren, de Duitsers lijken de enorme mensenmassa niet te overzien.

De Joden zonder aantoonbaar ambacht worden met ongeveer vijftwintig personen in de laadruimte van zwarte vrachtwagens geduwd. De man op de foto is één van hen. De vrachtwagen is benauwd, mensen zitten dicht opeen gepakt. Hoewel ze nog steeds niet precies weten wat hen te

Joodse school in Jerusalimka. De afmeting laat zien hoe groot de Joodse gemeenschap daar vroeger was

Sjtetl in Jerusalimka

wachten staat, is de angst volop aanwezig. Mensen verzetten zich om in de vrachtwagen te klimmen. De Duitsers duwen ze er met geweld in. De deuren gaan dicht en door gebrek aan ramen is er uitsluitend het duister dat overheerst. De vrachtwagen rijdt van de Pervomayskayastraat over de hobbelige weg naar het bos van Piatnichansky. Bij het binnenrijden van het bos dringt een sterke chloorlucht de vrachtwagen binnen. Voor veel mensen in de laadruimte is het nu duidelijk: dit betekent het einde.

Opslagplaats

Na tien minuten houdt de vrachtwagen stil. De deuren gaan open en iedereen moet uitstappen. Onder luid commando van de Duitse Einsatzgruppe C, kommando 5 en 6, worden de Joden in een schuur gedreven. Dit gebouw was voorheen een opslagplaats voor de munitie van boswachters. De voorraadkamers zijn niet afgebouwd, waardoor het binnen heel open en ruim is. Er passen veel mensen in en er zijn geen plekken om je te verstoppen.

Deze schuur zal op de achtergrond van de nog te maken foto staan. Dit is een belangrijke aanwijzing voor wie de man op de foto was, want hieruit blijkt dat, ondanks dat zijn nette kleding een vooraanstaand beroep doet vermoeden, hij niet één van de intellectuelen was die twee maanden eerder hun eind vonden. Die massa-executie vond plaats bij een steengroeve, op een andere locatie dus. Duidelijk is ook dat hij geen ambachtsman was, want dan was hij vanuit het stadion naar huis gegaan in plaats van naar deze schuur.

Schuur waar tienduizend Joden werden verzameld bij het bos van Piatnichansky. Op de achtergrond van 'De Laatste Jood' is deze schuur nog vaag te zien.

In de schuur bevinden zich meer mensen die hier uit het stadion heengebracht zijn. Er komen steeds weer nieuwe groepen bij. Het wordt vol. De chloorlucht is doordringend en verstikkend. Een Duitser loopt door de schuur en slaat wild om zich heen met zijn geweerkolf. De mensen huilen, schreeuwen, zingen en bidden. Door het lawaai in de schuur horen zij niet, of willen zij niet horen, wat er enkele honderden meters verderop in het bos gebeurt. Duitsers halen steeds groepen van tien tot twintig mensen uit de schuur. Deze mensen komen niet meer terug. Steeds weer opnieuw komen nieuwe binnen groepen en worden er groepen weggehaald. Totdat alleen nog een kleine groep over is. Onder hen bevindt zich de man.

Zij moeten de schuur uitlopen, ongeveer 300 meter het bos in. Daar zien zij grafkuilen van zo'n vijf meter lang en anderhalve meter breed. Boeren en mensen uit de stad moesten deze kuilen graven, zij werden onder dwang geronseld om dit werk te doen. Niet meewerken betekende voor hen de kogel; wel meewerken uiteindelijk ook. Niemand mocht overblijven om te vertellen wat de Duitsers hier uitvoerden.

Enkele graven zijn dicht, maar de verhoogde, omgewoelde grond verraadt hun aanwezigheid. Om de stank van de dood te maskeren, gebruiken de Duitsers chloor. Bloed stroomt over de grond. Dit proberen de Duitsers te stoppen door er kalk overheen te gooien.

De laatste groep van die dag moet op een rij gaan staan langs de grafkuil. Bij andere massamoorden dwongen de Duitsers de Joden zich uit te kleden. Doordat er vandaag zoveel tijd verloren ging tijdens de selectie onder de ruim tienduizend Joden, is hier geen tijd voor. Het zal één van de weinige massaexecuties worden waarbij de Joden gekleed in het graf vallen.

Eén kogel per Jood

Eenmaal aan de rand van de kuil zien ze de anderen erin liggen, neergeschoten. De 'Holocaust door kogels' was de eerste manier waarop de Duitsers het 'Jodenvraagstuk' probeerden op te lossen. Het bleek een tijdrovende manier. Vanaf eind 1941 kozen de Einsatzgruppen voor het inzetten van mobiele gaskamers. Dat waren vrachtwagens waarbij de uitlaat met een slang verbonden was met de laadruimte waar Joden in opgesloten zaten.

Ondanks deze snellere methode, ging het neerschieten van Joden in massagraven gedurende de bezetting door. Het beleid was: één kogel per Jood, om te besparen op kogels. Het kaliber was te klein om meteen dodelijk te zijn, waardoor de Joden vaak nog levend in het massagraf vielen. Later zullen getuigen verklaren dat de afgedekte graven nog drie dagen bewogen.

Voor kinderen gold een andere regel. Zij waren te min voor een kogel. Het was goedkoper om ze levend in de grafkuilen te gooien, dan er een kogel aan te verspillen. Ook werden zij bij hun voeten vastgepakt en met hun hoofd tegen een boom of steen geslagen.

Foto

Schoten doorboren de herfststilte. Eén voor één vallen de laatste Joden van deze massamoord in de grafkuil. De Duitsers staan er ontspannen bij. Zij hebben collega's uit een ander regiment uitgenodigd om getuige te zijn van hun werk. Wanneer de man als enige over is, besluiten zij een foto te maken.

Voor deze leden van Einsatzgruppe C is dit de laatste massamoord die zij in Vinnytsia uitvoeren. De soldaat die de foto maakt schrijft later 'De laatste Jood van Vinnytsia' op de achterkant van de foto. In januari 1942 vertrekken zij naar een andere gebied in Oekraïne en nemen de Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst hun taak in Vinnytsia over. Zij zetten het moorden op de overgebleven Joodse ambachtslieden in Vinnitsa voort, nadat deze hun vakkennis hadden overgedragen aan niet-Joodse Oekraïners.

De fotograaf neemt zijn plaats in, terwijl het zachtjes begint te regenen. De man kijkt in de lens en wacht tot de fotograaf afdrukt. In afwachting van het onvermijdelijke.

In het bos van Piatnichansky bevinden zich zeven massagraven met in totaal 20.000 Joden. Naar alle waarschijnlijkheid is dit de plaats van de grafkuil waar de foto is genomen (achterin bij het hek). Het graf herbergt ongeveer 2.000 slachtoffers.

De foto van de man aan de rand van het massagraf werd in een dossier van een lid van de Duitse Einsatzgruppe C gevonden. Achterop staat 'De Laatste Jood van Vinnytsia' geschreven. De datum, 19 september 1941, is de meest waarschijnlijke datum waarop de foto genomen is. Daarvoor vonden in Vinnytsia verscheidene andere massamoorden door Einsatzgruppe C plaats. Door de details van deze moorden te bestuderen, konden zij één voor één uitgesloten worden als mogelijke datum voor deze foto. Uiteindelijk bleef 19 september 1941 over, de dag van de laatste massamoord die deze Einsatzgruppe in Vinnytsia pleegde. Ná deze datum, vanaf januari 1942, namen Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst het stokje over. De massabeschietingen die daarop volgden, werden door hen gedaan.

De massagraven in het bos van Piatnichansky bij Vinnytsia staan niet op zichzelf. In heel Oekraïne zijn tot nu toe zo'n tweeduizend massagraven van de Holocaust gevonden. De Franse priester Patrick Desbois bracht de graven sinds 2004 in kaart. Pas vanaf dat moment werd de omvang van de Jodenvervolging in Oekraïne bekend. Overlevenden zwegen erover, mede onder druk van het Sovjetregime. Inmiddels weten we dat de Holocaust in Oekraïne aan minstens 1,7 miljoen Joden het leven kostte. Dat is een derde van alle Holocaustslachtoffers in heel Europa.

Deze reconstructie is gebaseerd op informatie uit de volgende bronnen: Riva Grigoriyevna Molochkovetskaya, ooggetuigenverslag in *Geboren om te lijden?* – Cor Roos; Faina A. Vinokurova, vice-directeur van het staatsarchief van de provincie Vinnytsia; Leonid Trachtenberg, directeur Holocaustmuseum Vinnytsia en Holocaustspecialist regio Vinnytsia; Registers staatsarchief Vinnytsia; Karel Berkhoff, specialist Holocaust in Oekraïne, verbonden aan het NIOD; *Holocaust door kogels* – Patrick Desbois; *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* – Karel Berkhoff; *Die Ereignismeldungen UdSSR 1941, Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion* – Klaus-Michael Mallmann, Andrej Angrick, Jürgen Matthäus, Martin Cüppers; *Hitlers Einsatzgruppen, die Truppen des Weltanschauungskrieges 1938-1942* – Helmut Krausnick; Yad Vashem Online Archives; Internet Encyclopedia of Ukraine - Canadian Institute of Ukrainian Studies